
СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF INDIVIDUAL LIFE ACTIVITIES IN CONDITIONS OF SOCIAL UNCERTAINTY

Андрій Гірняк

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології та соціальної роботи
Західноукраїнський національний університет*

Галина Гірняк

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Західноукраїнський національний університет*

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРИЙНЯТТЯ ІДЕЇ ВІЙНИ У СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН КРАЇНИ-АГРЕСОРА

Суспільна свідомість постає як сукупність ідей, теорій, поглядів, уявлень, почуттів, вірувань, емоцій людей, настроїв, у яких відбивається природа, матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин [1]. Колективна ж свідомість тлумачиться Е. Дюркгаймом як духовна єдність суспільства, яка не є сумою індивідуальних свідомостей, а існує незалежно від них у вигляді соціальних факторів (уявлень, звичаїв, почуттів, моралі, традицій, знань і т. д.), котрі чинять суттєвий вплив на індивідуальну свідомість. Колективна свідомість створює моральне суспільне середовище, що спонукає людей приймати способи дії і мислення, поширені в даному суспільстві. Чим більше колективна свідомість як «голос громадської совісті» регламентує соціальне життя суспільства, тим сильніший і міцніший зв'язок індивіда з групою [2].

Особливістю суспільної свідомості є доволі значне викривлення об'єктів, що відображаються. Спільно, люди думають і діють дещо по-іншому, ніж кожен окремо. Тут переважають емоції над розумом, а відтак часто проявляється прихована людська деструктивність, актуалізуються низькі потяги й безпричинна агресія, санкціонується вибір хибного шляху [2].

В інтересах нації, партії, класу спільної справи часто спричинюється параліч особистої совісті, а натомість гіпертрофується вплив масового «Ми». Брехня заснована на свідомому досвіді «корисної» дезінформації і завуальованої неправди для «загального блага» введеного в оману суспільства у великих масштабах оприявлена у фашистській німеччині, СРСР і сучасній путінській росії [3, с. 11-12].

Завданням нашого дослідження є соціально-психологічне пояснення умов за яких уможлиблюється факт, коли «німецький інтелігент стає есесівцем-убивцею, фанатично відданий революційній справі пролетаріату комуніст перетворюється на фашиста, а московитські сільські хлопці, отруєні крайнім

шовінізмом і позбавлені будь-яких моральних зобов'язань перед «ворогом», стають радикальними рашистами – терористами, гвалтівниками, вбивцями» [3, с. 11], а також чому у XXI столітті країна, яка у 2022 році налічувала більше 140 млн. громадян сліпо підкорилася злочинним наказам, а понад 80% російського суспільства радо підтримали політику свого президента [4], який розпочав війну у центрі Європи проти суверенної країни?

На наш погляд це неможна пояснити лише *аномією* (патологією суспільства) за якої виникає відчуття відсутності норм в перехідні і кризові періоди, коли старі норми і цінності перестають діяти, а нові ще не закріпилися [2]. Передумовою онтологічного уможливлення цих злочинів є дія низки соціально-психологічних закономірностей і психологічних ефектів:

1. *Експеримент Мілгрема* демонструє ефект розподіленої відповідальності, зняття морального зобов'язання та покори виконавця авторитету керівника. Суть експерименту полягав у тому, що людина в білому халаті (експериментатор-керівник) віддає наказ піддослідному бити іншого учасника експерименту струмом, послідовно збільшуючи напругу. Хоча виконавець лише технічно виконує накази проте понад 65% жертв би загинули [5]. Тому багато нацистських військових злочинців оправдовувалися фразою «фюрер дав наказ, а ми лише виконували його».

2. *Принцип конформізму*, як некритичної покори певній моделі, що володіє найбільшою силою тиску (думка більшості, визнаний авторитет, традиція тощо). Відомий експеримент, коли понад 90% піддослідних підтвердили, що чорна пірамідка є білою. Тобто експериментатор не примушував людей зробити неправильний вибір, а вони брехали самі собі, щоб не бути «білою вороною» [6]. Особливо цей ефект діє у суспільствах де панує імператив «Людина для держави, а не держава для людини».

3. Актуалізація задоволення *другої групи потреб за ієрархією А. Маслоу* (потреба у фізичній та психологічній безпеці) – страх, самозбереження, самозахист у тоталітарній державі. Крім того, нагнітання маніакальної ідеї зовнішнього ворога, який неначе хижак очікує моменту, щоб напасти на росію і відняти її «неймовірні багатства» демонізує в свідомості обивателя образ НАТО як *екзистенційного ворога* й потребує *психологічної розрядки*. Міф небезпеки, що посилює внутрішнє напруження та актуалізує потреби у захисті сильно консолідує біомасу «*проти*», а не «*за*» й змушує шукати захисту у сильної центральної влади, погоджуючись на зменшення громадянських свобод. Таким чином, між владою і населенням виникає своєрідний *соціальний договір* – обмін волі на захист і гарантії безпеки.

4. *Вікно Овертона* як маніпулятивна технологія свідомого зміщення суспільного консенсусу у такій послідовності: «неприйнятне визнати радикальним, але допустимим, можливе — прийнятним, прийнятне – раціональним, розумне – популярним, а популярне — єдиноправильним (чинною нормою)» [7]. Механізм впровадження суспільно неприйнятних ідей зазвичай демонструють на прикладі пропаганди канібалізму чи одностатевих шлюбів. Психологічно ця технологія уможливорюється завдяки впливу норм толерантності, евфемізму як психолінгвістичної маніпуляції, потреби

приналежності і соціального визнання, підпорядкуванню авторитету та підміні понять «легально» і «правильно».

5. *Співвідношення масової та елітарної культури (як 65-90% до 35-10%).* Тобто йдеться про наявність громадян з розвиненим критичним мисленням, які здатні аналізувати інформаційний потік, спиратися на власні судження та робити власні умовиводи. Для масової культури характерні загальнодоступність, легкість сприйняття, спрощеність, розважальність, що упереджуються в гаслі «Хліба і видовищ». Масова культура «спирається на примітивні відчуття й бажання, майже до біологічних інстинктів (секс, агресія), і у своєму крайньому відображенні породжує *контркультуру і антикультуру* войовничо-вульгарну і ворожу до існуючих у світі порядків взагалі» [8]. Не лише сприйняття, а й ментальне прийняття найжахливіших ідей уможливають легкі за стилем інформаційні форми, які доносяться різними каналами: 1) *релігія* («духовні скріпи» РПЦ) унормовує на ірраціональному рівні аморальні дії; 2) *популярне мистецтво* (кінематограф, мультиплікація, література тощо) героїзує доблесть «захитників Отчества»; 3) *гумор* (шовіністичні сатирики на кшталт М. Задорнова та Є. Петросяна) висміює опонентів і піддає соціальному остракізму інакомислячих; 4) *освіта* задає жорсткі патерни соціалізації та «єдиномыслия»; 5) *наука / псевдонаука* (історія, політологія, філософія), маніпулюючи фактами, раціонально обґрунтовує та логічно впорядковує наратив порушеної справедливості щодо росіян; 6) *правова система* легалізує анексію та військову агресію й чинить тиск через правоохоронні органи на незгідних, визнаючи їх «іноагентами» та злочинцями, передбачаючи адміністративну відповідальність за поіменування війни війною, а не СВО (спеціальною воєнною операцією) тощо.

6. *Відсутність свободи слова і незалежних ЗМІ*, що уможливорює жорстку пропаганду через маніпуляцію фактами і продукування напівправди ЗМІ, використання тактики «доведення до абсурду» (чим неймовірніша брехня, тим простіше в неї вірять обивателі). Як відомо «*брехня повторена тисячу разів і більше, сприймається населенням як абсолютна правда*, адже зберігає динамізм еволюційного повсякдення, слугує утвердженню повноцінності життя, що надає силу в боротьбі із вигаданими внутрішніми і зовнішніми ворогами» [3, с. 11].

7. *Проекція* як доказ своєї власної неспроможності запускає механізм ненависті до об'єкту, який є доказом незреалізованої кращої альтернативи. Раб не може пробачити не тирану-господарю, а тому хто зумів звільнитися від нього. Тобто Україна є своєрідним дзеркалом, яке повертає росіян до власної внутрішньої травми від якої вона неначе алкоголік у стані тверезості намагається втекти. Як відомо, правильність діагнозу алкоголізму підтверджує бурхливе болісне реагування, агресія та повне заперечення з боку пацієнта. Адже легше розбити дзеркало аніж визнати/прийняти свої вади і намагатися змінити реальність. Оскільки демократична та успішна Україна *руйнує захисну ілюзію* росіян і вказує на можливість зміни ситуації через тривалий і болісний шлях самовдосконалення то у більшості з них спрацьовує суперечність своєрідних психологічних ножиць «*завуальований комплекс меншовартості на фоні демонстративної манії величч*».

8. *Посередній моральний розвиток* значної частини громадян. Лоренс Кольберг, як автор *періодизації морального розвитку особистості*, зазначає, що багато людей так і не переходять на четверту стадію морального розвитку (зорієнтованість на авторитет, обов'язок), а шостої стадії (зорієнтованість на свободу совісті) досягають тільки 10% осіб старше 16 річного віку. Також вчений вказує на існування ще 7-ї, вищої стадії, коли моральні цінності виводяться з більш загальних філософських постулатів. Однак цієї стадії досягають лише окремі люди [9, с. 12]. Більшість осіб у своєму моральному розвитку досягають, принаймні, третьої стадії (мораль «пай-хлопчика» чи «пай-дівчинки»), а інші залишаються морально незрілими впродовж усього життя.

9. *Свобода волі і свобода вибору* є ключовими критеріями оцінювання моральності вчинку. Тягар вибору, який несе людина як духовний суб'єкт, особистість, тотожний відповідальності за зайняту моральну позицію, здійснені вчинки тощо. За В.Ф. Рибаченко, «самодетермінація розгортається як система зусиль зрілого, відповідального суб'єкта життя щодо досягнення значущих життєвих цілей, орієнтованих на буттєві цінності» [10]. Отож *вчинок вільного вибору* може робити лише сильна *асертивна особистість* з доволі розвиненою *вольовою сферою* та позитивно-гармонійною *Я-концепцією*. Водночас за концепцією А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Балла та інших представників гуманістичної психології найвищого рівня самоактуалізації досягають лише 2-6 % людей [11, с. 17-28]. Вочевидь у росіян, як представників будь-якої тоталітарної держави, наявне нівелювання індивідуальності на усіх етапах соціалізації, невикорінена негативна історична спадщина (кріпацтво, росія як жандарм Європи, ідеалізація диктаторського комуністичного минулого), травмівні для здорової психіки етнокультурні традиції примусу, а відтак обтяжлива генетична пам'ять та колективне несвідоме.

10. *Принцип послідовності та уникнення негативних переживань* програшу. Включеність у процес передбачає прагнення завершення гештальту. Тому вийти із стану війни без перемоги набагато важче ніж прийняти рішення не розпочинати її. Адже «людина радше погодиться бути нещасною, ніж неправою» [12]. Відтак соціальні процеси значно інертніші, ніж технологічні. Якщо наше становлення та ідентифікація відбуваються у чітко заданій світоглядній парадигмі, тобто ми набуваємо політичної, релігійної, національної ідентичності то все те, що формує особистість і самооцінку, не піддаватиметься швидким і радикальним змінам. Саме тому Мойсей водив пустелею 40 років народ, допоки вмерла остання людина, яка пам'ятала рабство.

11. *Дисоціація та раціоналізація* як психічні процеси, що належать до захисних механізмів психіки. Внаслідок дисоціації людина починає сприймати те, що відбувається з нею, так, ніби воно відбувається не з нею особисто, а з кимось іншим. Також дисоціація часто блокує адекватне сприйняття емоційної складової поточної ситуації. Дисоційовані особистості мають вищий рівень егоцентризму, тому що нездатні враховувати позиції інших при реалізації власних потреб. Серед захисних механізмів переважає раціоналізація. Людина намагається логічно пояснити, що інакше вчинити неможливо. Такий феномен часто називають «подвійною мораллю» [13]. Особливо схильні до дисоціювання

люди, які неодноразово перенесли (найчастіше в дитинстві) важкі психологічні травми та ті хто регулярно зазнавав насильства.

Слід наголосити, що наведені психологічні ефекти та соціально-психологічні закономірності жодним чином не виправдовують, а лише пояснюють причини онтологічного уможливлення прийняття ідеї війни у суспільній свідомості громадян країни-агресора. Насправді «нетерпимість і жорстокість до расового чи класового ворога – це вищого порядку невігластво, адже ворог (у фашизмі – євреї і марксистки, у радянському соціалізмі – куркулі, націоналісти і «вороги» народу, у сучасній росії – «бандерівці» й урешті-решт усі українці) – чиста фікція, потрібна для накручування ковітально нездорового ентузіазму, для виправдання необмеженого насилля та геноциду іншого народу і для декларативного нарощування власної державної могутності» [3, с. 11].

Суспільна свідомість із певним запізненням реагує на події, явища, зміни у суспільстві. Тому її вагомою ознакою є консервативність і фіксація досвіду минулих поколінь у вигляді суспільної ідеології та психології [2]. Але *вибір завжди є* і відрадно, що українці, як політична нація зробили свій цивілізаційний вибір. Водночас ніхто не знімає відповідальності за здійснений вибір чи його уникнення з росіян.

В умовах війни видається очевидним водоподіл на друзів і ворогів, добро та зло, відносно легко відділяється зерно від полови у ЗМІ та переважно відходить окалина п'ятої колони від криці української національної ідеї. Але донедавна мало не у половини українців на очах була полуда «русского мира» або ж переважала потуральна позиція «какая разница?». То ж не дивно, що до 2014 року в Україні панував *поділ на Схід і Захід*. Представники Східної України свято вірили, що у Галичині проживають агресивні бандерівці та профашистські націоналісти. Нині ж лінія опозиції думок розподілилася по іншому кордоні: «росія – Україна». Водночас, російська пропаганда веде інформаційну війну проти України на території США, ЄС та низки інших демократичних країн. До прикладу, представникам РФ вдалося відмінити у Швейцарії благодійний концерт на підтримку ЗСУ донедавна російськомовного співака Артема Пивоварова (уродженця Вовчанська Харківської області), мотивуючи, що він є носієм екстремістських націоналістичних ідей. Тому важливо досліджувати особливості застосування психологічного інструментарію в інформаційній війні та гібридних технологіях воєнного протистояння. Це дасть змогу Україні передбачати, достовірно прогнозувати, детально моделювати, а відтак ефективно упереджувати дії ворога. Водночас з'явиться змога проєктивно переспрямовувати інформаційну зброю агресора на нього самого, а відтак наблизити перемогу Добра і Правди над Злом і Брехнею.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Суспільна свідомість. *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C (дата звернення: 21.06.2024).
2. Колективна свідомість. *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%B2%D1%96%D0%

[В4%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C](#) (дата звернення: 29.06.2024).

3. Система сучасних методологій: хрестоматія у 4-х томах / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. Тернопіль: ЗУНУ, 2023. Т.5 (додатковий). 605 с.

4. Черниш О. Чому українці вірять у перемогу, а росіяни люблять війну? *BBC News Україна*. 21 квітня 2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61151164> (дата звернення: 24.06.2024).

5. Експеримент Мілгрема. *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82_%D0%9C%D1%96%D0%B%D2%91%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B0 (дата звернення: 21.06.2024).

6. Верховський В. Я та інші: експеримент з пірамідками. *Український інтерес*. 01.12.2023. <https://uain.press/articles/1120230-1120230> (дата звернення: 27.06.2024).

7. Технологія «Вікно Овертона» як механізм пропаганди. URL: <https://overtonwindow.tilda.ws/> (дата звернення: 25.06.2024).

8. Масова та елітарна культура. Проблеми їх взаємодії. *Матеріали бібліотеки Studies*. URL: <https://studies.in.ua/shpora-culture/545-18-masova-ta-eltarna-kultura-problemi-yih-vzayemodyi.html> (дата звернення: 25.06.2024).

9. Гірняк А.Н. Методичні рекомендації з вивчення дисципліни «Вікова та педагогічна психологія» для студентів спеціальностей 053 Психологія та 231 Соціальна робота. Тернопіль: ВПЦ «Економічна думка», 2022. 116 с.

10. Рыбаченко В.Ф. Экзистенциальное понимание свободной индивидуальности. *Сучасна психологія у ціннісному вимірі* : матеріали третіх Костюківських читань (20-22 грудня 1994 р.) : в 2-х т. Т. 1. Київ, 1994. С. 79-85.

11. Балл Г. Концепція самоактуалізації особистості в гуманістичній психології. *Психологія і суспільство*. 2017. №2. С. 16-32.

12. Дідковська Л. Будь-яка система чинить опір змінам, та світ змінюється. *Час і Події*. 07.05.2018. № 2018-27. URL: <https://www.chasipodii.net/article/21079/> (дата звернення: 27.06.2024).

13. Дисоціація (психологія). *Вікіпедія – вільна енциклопедія*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_\(%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_(%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F)) (дата звернення: 23.06.2024).